

Проф. П. В. КЛИМЕНКО,
д. член н.-д. катедри Історії України при УАН.

ПРОМИСЛОВІСТЬ І ТОРГОВЛЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІ НА ПОЧАТКУ XIX ВІКУ.

Після того, як приєднано Поділля наприкінці XVIII в. до Росії, через якийсь час засновано Подільську губернію. Під час її зформування виконано багато географічних і статистичних обслідувань що-до числа й складу людності на всій прилученій території. Понадто вже тоді дещо з'ясовано їй що-до економічного стану цієї території, але головним чином почала його досліджувати нова губерська організація. Наслідком цього з'валися додаткові до географічної мапи, „Камерально-топографическая описанія Подольской губернії”, що в чернетках зберегалися в архіві колишнього Подільського Губерського Правління, а мапи та очевидячки й додаткові „чистовыя описанія” згоріли в будинку Кам'янець-Подільського Земвідділу 1922 року. Головну увагу в „описаніяхъ” зосереджено на земельних володіннях, хліборобстві та аграрній промисловості, але й промисловість більш-менш докладно описано. Порядок описування не відомий, а тому важко встановити, оскільки цей опис правдивий. Можна гадати, що відомості ці збиралі урядовці Казенної палати не без помилок та прогалин. Правдивіші, певно, дані що-до техніки підприємств, менш точні про число робітників, бюджет підприємців. Що-до матеріалів та виробів, їх збути — то відомості ці загальніші, так що отріхи тут можуть бути ще більші. Перевірити ці описи можна було-б тільки на підставі приватно-панських архівів, здебільшого, на жаль, понижених. Отже це єдине тепер і цінне джерело, що має нам для певного моменту всю промисловість великої території. Подаю цей матеріал без глибшої аналізу з певною систематизацією.

На Поділлі в 1805 році було 3 мідяні заводи¹⁾). У Лятичівському повіті — 2 заводи. Один у містечку Зінькові кн. Чарторийського. Бу-

¹⁾ Топографическое описание Подольской губернії 1805 г. (Рукописний Відділ Всеукраїнської Бібліотеки України без №).

динок заводу дерев'яний, розміром 24 на 4 сажні. Встаткування — одна піч, форм для виливання великих і малих — чотири, горно — одне, вододійних піддувал — двоє, один молот так само вододійний і одне ковадло. Завода орендує лятичівський міщанин жid Мошкович. Робітництво: в топильні майстер — один, підмайстрів — п'ятеро, учнів — двоє, в робітні виливні — майстер один (чужоземець), підмайстрів — п'ятеро, учнів — один, простий робітник — один. Разом 16 робітників, з них один чужоземець, інші — селяни князя Чарторийського. Всіх найнято до кінця орендного контракту.

У 1805 році на цьому заводі зроблено: великих винницьких казанів (вагою до 9 пуд. 30 фун.), середніх (вагою до 3 пуд. 30 фун.), алембіків (по 36 крб.), буртасів великих (по 18 пуд. 30 фун.) середніх по 6 пуд. 30 фун., числом 41 річ, вагою 235 пуд. 20 хунт., рур кручених, до старих казанів днищ, горщиків, чайників, кострюль, блях, — кількістю 173 штуки, вагою 327 пудів. Це все того-ж року на місці спродано приїжджим з сусідніх місць покупцям. Потрібний для виробу матеріал купують такий: стару мідь на місці від продавців, що привозять її з різних кутків на Поділлі, суху цину й олово, в Бардичеві на ярмарках, угілля з своїх гаїв або з сусідніх панських лісів; пісок і глину добувають на місці.

Такий-же стан виробництва на двох інших заводах. У 1802 р. був ще один, не описаний у 1805 році. Він був незначний і його могли просто проминути. Щоб краще можна було скласти уявлення, відомості про два інші заводи подано в таблицях.

Повіт	Село	Власник	Орендар	Будова	Розмір	Піч	Форми нед.	Форми мал.	Горно	Міх	Молот	Ковадло
Літинський	Мартинівка	Орловський	Шмульович	Дерев.	7×4 саж.	1	2	4	1	2	2	2
Винницький	Брайлів . . .	Щ. Потоцький . . .	Мордкович	.	18×8 .	1	3	2	4	3	3	3

Казанів і буртасів	Зроблено			Матер. куплено	Глина здо- бута	Робітництво			Стан	Умови
	Вагою	Посуду	Вагою			Майстрів	Підмай- стрів	Учнів		
46	269 п.	142	269 п.	Бардичів	Брайлів	1	9	2	Крі- паки	Конт- ракт.
45	231 .	116	77½ .	.	.	2	10	2	.	.

Гут було дві; виробництво й операції їх такі:

Повіт	Село	Власник	Орендар	Піч	Казани	Залізних піцалів	Ножиць	Носилок	Вил	Гаків	Лопат
Ушицький . .	Жванчик	Богуш . . .	—	1	1	7	3	x	3	1	7
Лятичівський	Буцнівецьке Староство	Дордеть . .	—	1	1	6	2	6	1	1	1

Для білого скла		Для зеленого скла		Робітників	Стан		Будова	Розмір	Піч для сушки дров	Лопат мал. для гладж. скла
Майстрів	Підмайст.	Майстрів	Підмайст.		Шлях.	Селян.				
2	2	3	3	20	—	—	Дерев.	13×7 с.	—	—
6	2	—	6	16	21	7	.	15×6 .	2	6

Операції першої гути: вироблено в 1805 році пляшок квартових і півквартових, шклянок півквартових, чарок і скла листового — білого скла 11.936 шт., зеленого скла 12.198 шт., а всього 24.134 шт. в тому-ж році на заводі продано 23.960 шт. Потрібний для виробу матеріал купують: поташ лютрований, золу або попел з соломи грецької, житньої й почаси з дерева, сіль льодувату, мишак, фарбу блакитну, салітру лютровану і бурштин у різних місцях на Поділлі, жужелицю й липку глину на Волині в с. Примурівці; пісок, вапну, дрова здобувають навколо завода у власних лісах. Всі робітники — наймані.

Операції другої гути. Протягом 1805 р. зроблено простого зеленого скла пляшок, півлляшок, штофів, півштофів, фляжок, великих і малих шклянок, чарок, чар, скла листового круглого для вікон, усього 68.840 шт. Потрібний для цього матеріал купують: золи або попелу з дерева 255 четвертів, із соломи — 1.250 четверт. по близьких місцях, клюсів для роблення тиглів — 120 пуд., червоної глини 20 четверт. коло м. Заславля на Волині, піску білого 10 хур, червоного 110 возів, глею 60 возів вивозять з близьких до гути місць.

Значне число було салітрених заводів (див. таб. на стор. 1035).

Виробництво. Сезон від 15 червня до 15 листопада. Вартість виробництва вираховується для двох заводів. В 3-му попелу з соломи 300 четвертів по 50 коп. четверть = 150 крб., дров 189 саж. по 10 крб. сажень з перевезенням = 1890 крб., майстрям, найнятим з поміщицьких селян двом по 18 крб. місячно за 5 місяців = 180 крб., писареві за літо 84 крб., робітникам з селян по 4 крб. місячно = 638 крб., бондарям за полагодження кадовбів = 25 крб., за 6 окованих возів

Повіт	Село	Власник	Орендар	Срок оренди	Площа	Розмір	Діжі	Будівельна	Квартира	Лонеж	Ліпос
1. Гайсинський	Соболівка	Коновалов	—	—	дер.	15×4½ с.	1	120	466 п.	1	—
2. Ольгопільськ.	Устьє	“ Ярошинський ”	—	—	—	13×8 с.	1	80	36 •	1	—
3. *	Мясківка	Беніамінович . . .	—	—	—	20×5 с.	1	160	265 •	2	390 чтр.
4. *	Вербка	—	—	—	—	12½×7½ с.	1	70	—	—	—
5. *	Ободівка	Собанський	—	20 р.	—	16×4½ с.	—	223 •	2	24 —	571 •
6. Кам'янечский	Смотрич	Мошкович	—	—	пагіт.	8×4 с.	2	25	326½	1	—
7. Ямпільський	Нова Мурафа . . .	Орловський	—	—	—	6×3 с.	—	51	300 •	—	—
8. Ушицьк.	Калюс	Липинський	—	—	дер.	10×8 ар.	2	108	102 •	1	29 чтр. 43½ чтр. 20 с.
9. *	Мишківці	Маркоцький	ІІмгульович	1 р.	500 "	8×6 с.	—	150	160 •	22	2 45½ •
10. *	Бахтін	Крижановський	Ногович	3 •	100 *	4×3 с.	—	100	250 •	1	34 1 80 •
11. *	Пороботків Великий	Мишок	•	3 •	100 *	6½×5 с.	—	100	282 •	1	36 1 85½ *
										121 •	121 •

з кіньми для перевезення землі = 100 крб.; всього витрачено 3067 крб., а за продану салітру здобуто 2305 крб.; втрат 761 крб. 50 коп. В 5-му заводі: за попіл 571 четверть, куплений у селян по 40 коп. четверть = 228 крб. 40 коп., за 450 саж. очерету, купленого замість дров = 450 крб., за 112 пуд. поташу купленого замість гречаного попелу по 5 крб. за пуд = 560 крб., майстрові жидові Гершковичеві найнятому для виробу способної землі, по 9 крб. 60 коп. у місяць, а за 5 місяців 48 крб., підмайстрові його, селянинові 30 крб. за літо, робітникам-селянам по 80 коп. за тиждень — 384 крб., котяреві за мідь і лагодження казана протягом цілого літа — 10 крб., бондарям за полагодження 120 діжок та 60 притерків протягом цілого літа двом чоловікам 60 крб., за 8 кутих залізом возів з волами для возіння землі — 205 крб.: всього витрачено 1975 крб. 86 коп. Причина великих витрат і дорогої салітри мокре літо, через що виварено дуже мало салітри і вийшли збитки. Мало не на всіх заводах визначається, що салітерної землі стане тільки на 2 роки. Земля для виробки салітри орендується зáвсіди в поміщиків; на 7-му заводі платиться оренди за таку землю 200 крб. на рік. Продається салітра переважно в Кам'янецьку артилерійську команду. Окрім цих заводів у топографічному „Описанії“ 1802 р. визначені були дрібні салітрапні в селах Ямпільського повіту, Серебрі, Ілляшівці, Берлинцях Польових, Миткінцях та містечках, Копайгороді, Ститкові, Ярошеві, на яких здобувано по 40 пуд. салітри.

Поташня була в Гайсинськім повіті с. Михайлівці маєтку Адама Чарторийського. Будинок дерев'яний 13×5 арш., піч — 1, казанів 3, діжок дерев'яних — 34, майстер 1, робітників 17, на виробництво йшло дров 170 саж., попелу 3400 четвертів. Витрати на виробництво: робітникам 565 крб., попіл і дрова приставляли селяни за повинності. За поташ уторговано по 1 крб. 70 коп. за пуд, а всього за 1510 пуд. — 2367 крб. Поташ продано російським купцям і промисловцям.

Солярень було 7; всі вони містилися в Могильові. Належали: 1-ша — першої гільдії купцеві Оганові Петрову, 2-га — третьої гільдії купцеві Амвросієві Азбієвичеві, 3-тя — третьої гільдії купцеві Каєтанові Азбієвичеві, 4-та — міщанинові Янові Баранчеві, 5-та — міщанинові Тарасові Григоровичеві, 6-та — міщанинові М. Баранчеві, 7-ма — міщанинові Якубові Гарабідовичеві. Заводи звуться салгани. Всі заводи містяться у власних дерев'яних будинках, завбільшки від $2\frac{1}{2}$ до 7 сажнів завдовжки і від $1\frac{1}{2}$ до 3 саж. завширшки. В кожнім салгані було від одного до вісімох казанів. В усіх салганах за 1805 р. виварено 1449 пуд. 9 фун. Продано — 3599 пуд. на місці, а 550 пуд. в Австрії. Овечки й кози куповано на Поділлі, Катеринославщині, Херсонщині, — великі по 4 крб. 35 коп., а малі по 3 крб. 50 коп.; шкури з них продавали на сап'янові заводи. Робітників найнятих було від 5 до 30 чоловіка на кожнім салгані.

Паперових фабрик було 3:

Повіт	Село	Власник	Орендар	Будинок	Розмір	Чанів	Казанів	Станків	Колес	Ступ	Різаків	Форм
Лятычівський	Пилипі . .	Поміщик. .	—	дер. ²⁾	1 × 6 с.	1	—	—	—	20	—	2
Літинський	Мартинівка	"	жид	кам.	15 × 5 с.	2	—	—	1	35	1	4
Ушицький	Міньківці .	. ¹⁾	—	кам. дер.	19 × 6 с.	—	1	1	1	20	—	—

Вироблено			Робітників				Прес
Бібули	Паперу друкарськ.	Паперу до письма	Майстрів	Підмайстрів	Учнів	Робітник.	
800 стіл	—	—	1	2	—	—	1
310 .	40 стіл	17 стіл	1	3 ²⁾	2	—	2
1060 стіл			1	1	11	10	—

Ганчір'я на виробництво купують на місці; такого ганчір'я для першої фабрики покуплено 270 пуд., для інших — невідомо скільки. Потрібний для виробництва клей із баранячих ніг куповано в кущірів, галун у м. Бардичеві. Продавали папір на місці або в Бардичеві.

Чинбарень З.

Перша чинбарня належала графові Щенсному Потоцькому і містилася в м. Браїлові Вінницького повіту. Її був заорендував на 4 роки колишній поручник польського війська Францишек Маєвський. Будинок кам'яний, розміром 100 сажнів завдовжки (закреслено „20 ширини“). У йому було: варстатів — 2, кадовбів — 100, чацнів — 19. Вироблено в 1805 р.: шкур на англійський зразок великих чорних — 125, малих — 75, ялових юхтових великих — 700, опойкових білих і чорних малих — 1070, кінських шкур — 50, козлових чорних — 80, підошов пунцових — 1000, підошов простих — 200, боров'їх — 128, всього 3728 шкур. Всі продано в Браїлові. Припаси: дубова кора, жир риб'ячий, сало волове, синій камінь, англійська сажа, вапно, віск, пивний квас, дрова купуються на місці. Робітники: майстер — 1, помічників — 3, робітників — 4, всі найняті з селян. Друга чинбарня належала поміщикові ротмістрові Третецькому і містилася у с. Соколець Ушицького повіту. Будинок дерев'яний, завбільшки 16 × 9 арш.

¹⁾ Будинка покупив у поміщика Мархоцького шляхтич Іван Пилчевський, що й тримав фабрику.

²⁾ Кленовий, дубовий, грабовий.

³⁾ Із шляхтичів один майстер і підмайстер.

В йому було 9 кадовбів. Вироблено в 1805 р.: чорної і білої юхти шкур — 200, білої паленої, — 100 — всього 300. Продано на місці. Шкури ялові і кінські, дубова кора, негашене вапно, дрова — власні; риб'ячий жир купується. Робітники: майстер 1, учень 1, робітник 1 — всі найняті. Третя чинбарня гр. Щенсного Потоцького містилася в м. Немірові Заславського повіту. Її був заорендував брайлівський 3-ої гільдії купець Абрам Криловський. Будівля мала розмір 18 × 6 саж. В їй було: кадовбів, щоб вимочувати шкуру в воді, — 2, у вапні — 4, у дубовім квасі — 24, казанів мідяних — 2 (один, щоб варити кору). Вироблено в 1805 р.: шкур юхтових кінських і волових — 250, простих волових — 1060, опойків білих і чорних малих — 960, собачих з шерстю і без шерсті — 70, пунпових буйволових — 7, разом 2287. Продано в Бардичеві — 180, а решта на місці полковим та іншим покупцям). Кору дубова, сало волове, англійська сажа, купервас, пивний квас, риб'ячий жир купується у торговців в Брацлавському повіті. Робітники: майстер — 1, підмайстрів — 3; найняті з селян.

За „Топографическимъ Описаніемъ“ 1802 р. у Неміровській чинбарні вироблювано шкури п'ятьох розборів: 1) подібний до англійського, 2) замша, 3) юхта біла й чорна глянсова, 4) опойки, 5) прості козлові. Шкури — свої, а частину купували тут-же у міщан і селян.

Сап'янових заводів було 12: 1) 1-ої гільдії купця Огана Петрова, 2-ий — 3-ої гільдії купця Амвросія Азбієвича, 3-ий — 3-ої гільдії купця Каєтана Азбієвича, 4-й — міщанина Яна Баранча, 5-ий — міщанина Яна Пісецького, 6-ий — міщанина Богдана Якубовича, 7-й — міщанина Каєтана Богдановича; 8-ий міщанина Тараса Григоровича, 9-й — міщанина Мануга Баронча, 10-ий — міщанина Миколи Чайковського, 11-ий — міщанина Миколи Якубовича, всі в Могильові на Дніпрі у власних будинках, 12-ий — шляхтича вірменіна Марка Богдановича в Лучинцях у кам'яниці поміщика Уруського. Будинки заводів у Могильові дерев'яні, 3 — 5 сажнів завдовжки і 2 — 4 завширшки. Називаються та ба харнами. В кожнім по одному варстаку, 5 чанів, 5 кадок. Вироблено на всіх 8250 сап'янів білих, жовтих, чорних, зелених, червоних; продано за кордон 4200, в Могильові 3635, лишилося 415. Матеріял. Шкури купуються: баранячі по 1 крб. 20 коп., козлові по 1 крб. 40 коп., овечки й козли на Поділлі, Херсонщині, Катеринославщині. Для виробу білих сап'янів уживається вапно, попіл, скомпія, жовтих — фарба т. зв. „ягідки“, галун, попіл, скомпія, чорних — вапно, попіл, синій камінь, скомпія, галун, зелених — фарба омум, калія, попіл, скомпія, червоних — сандал, кошеніль або канцелярське сім'я, попіл, скомпія. З них попіл, вапно, синій камінь, галун, скомпія купуються в Могильові, а інші фарби в Туреччині. Матеріалів і робітників від 4—19 душ на кожній табахарні; всі наймані.

Одна була замшева фабрика в м-ку Ладижині будинку Северина Потоцького. Тримав її чужоземець Карло Альшеф. Будинок дерев'яний. Чанів — 13, залізних шабвезинів — 3, щипців — 3, шліхмойтів — 2, фальців — 2. Виробництво у 1805 р.: за плату вироблено привезених з різних місць шкур: замші — 54, юхти 139. Матеріал. Кора дубова — (12 возів), вапна $16\frac{1}{2}$ пуд., попіл 2 четверті, сала баранячого — 1 пуд., риб'ячого жиру — 2 відрі 3 кварти; жир покуплено в Херсоні, а перші на місці. Робітники: сам майстер, підмайстер 1, учень 1, робітник 1, всі найняті.

Суконних фабрик у 1805 р. було 9 та в 1802 р. — 4. Одна суконна фабрика в Балтянському повіті в с. Байбузівці графа Салтикова найдокладніш описана. Вона мала такі будови: ткацьку — 25×4 саж., прядів'яну — 25×4 , магазин, щоб переховувати різні речі — 25×4 саж., ворсуval'ю — $8\frac{1}{2} \times 4$, пресову — $3\frac{1}{2} \times 4$ саж., валяльний водяний млин на 5 ступ на р. Бог. Всі будови були дерев'яні. У пресовій стригли на 2 подушках 4 стригачі сукно, тут-же стояло 6 великих рам по 50 арш. завдовжки для розтягування фарбованих сукон. Красильня мала 3 мідяні казани, а при красильні над водою кам'яне горно для вимивання шерсти, в це горно був вроблений казан завширшки 3 арш. і завглибшки $1\frac{1}{2}$ арш., з обох боків коло його були вроблені 2 мідяні казани, щоб фарбувати сукна. Було всього 8 станів. Вироблено в 1805 р. за час од 1 січня до 1 липня 193 шматки сукна, кожен по $37\frac{1}{2}$ арш. завдовжки, завширшки по 3 арш., а завважки по 2 пуди 5 фун.; всього $7.293\frac{1}{2}$ арш. Лишилося після 1804 р. 265 шматків, кожен по 50 арш. завдовжки та по 2 пуди 15 фун. завважки, всього 3.311 арш. 14 вершків. Продано Балтянському комісаріятському магазинові 180 шматків, в яких було 5.595 арш. 12 вершків згідно з контрактом. Одеському купцеві Пчелінову 56 шматків, у яких було 2.164 арш. 9 верш. Для виробництва вовна з своїх овець рунна і пояркова, купується в Одесі та в економіях гр. Гудовича і поміщика Саботіна вовна еспанська. Масло конопляне купується в Лизаветі, дріт скребельний, клей для основ, мило й поташ купується в тутешній губерні у купців, а в Москві фарби — сандал жовтий, червоний, синій, каркалія, винний камінь, лавра пушна, крап, галун шведський, горішки чорнильні, шмак, купервас, масло купервасове.

Робоча сила. Головний майстер з німців найнятий, майстер над ткачами — 1, підмайстер — 1, майстер над пряжею — 1, бердочник і ниточник — 1 і учень у нього — 1, скребельний майстер і учень — 2, токарний майстер і учень — 2, валяльний майстер з німців найнятий — 1, учнів — 4, ворсуval'ний і прасувальний майстер — 1, учнів у форсуval'ного майстра — 3, красильний майстер з німців — 1, красильників — 2, учнів — 1, простих робітників — 110, всіх — 135.

Повіт та село чи містечко Відомості про фабрику	Диковинні Лісокріплені Ліпаки		Міцнічкі Буміяпецькі Буміяпецькі Моєханні		Мікуніпі Буміяпецькі Буміяпецькі Моєханні		Мікуніпі Буміяпецькі Буміяпецькі Моєханні		Мікуніпі Буміяпецькі Буміяпецькі Моєханні		Мікуніпі Буміяпецькі Буміяпецькі Моєханні	
	Ім'я	Місце	Ім'я	Місце	Ім'я	Місце	Ім'я	Місце	Ім'я	Місце	Ім'я	Місце
Власник	Орловський	Чацький	Орловський	Генер. Дунін	Генер. Тре- т'єцька	Генер. Тре- т'єцька	Полк. Уру- ський	Мархоцький	Полк. Тре- т'єцький	Полк. Тре- т'єцький	Полк. Тре- т'єцький	Полк. Тре- т'єцький
Орендар	Жид і німець	Шляхтич	Аронович	Німець Тім	—	—	—	Німець Лав- тенборг	Німець Лав- тенборг	Німець Гей- недорф	Німець Гей- недорф	—
Строк оренди	1	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Будова	Кам'яна	Дерев'яна	Кам'яна	Кам'яна	Кам'яна	Кам'яна	Кам'яна	Кам'яна	Кам'яна	Дерев'яна	Дерев'яна	Дерев'яна
Розмір будови	6×3 с.	8×5 с.	7½×8½ с.	15 с.	6 с.	10×6 с.	7½×4½ с.	6 с.	7½×4½ с.	6 с.	6×3½ с.	6×3½ с.
Варстивів чи станив	2	1	5	2	4	1	5	1	5	2	2	2
Греммерів	3	6	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—
Самогрядок	—	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Красильний казан	—	1	—	1	—	—	—	—	—	4	1	1
Валільн. ступ	—	4	—	—	2	—	4	—	2	4	4	4
Допоміжні будови	2	—	1	—	1	—	—	—	1	—	1	1
Вироблено сукна 3-х сортир	1164 арш. ¹⁾	575 ар.	1680 ар.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Простого 2-х сортів	—	—	—	—	2425 ар.	975 ар.	6,0 ар.	7392 ар.	912 ар.	912 ар.	912 ар.	912 ар.

¹⁾ Коалір зелений, димчастий, чорний, срібний, сталевий, тютюновий, маковий.

Позіт та село чи містечко Відомості про фабрику	Ліпкокраски		Літниківка		Мекніла		Гнілівські		Мораванн		Ліпківські		М. Липинецькі		М. Соколівські	
	Ліпкокраски	Буковини	Ліпківські	Бардинів	Бардинів	Бардинів	Бардинів	Бардинів	Бардинів	Бардинів	Бардинів	Бардинів	Бардинів	Бардинів	Бардинів	Бардинів
Балки 3-х сортів . . .	732 ар. ¹⁾ одинарн.	200 ар. одинарн.	532 ар. одинарн.	400 ар.	200 ар.	—	—	—	—	—	—	—	—	4608 ар.	—	240 ар.
Вовна купується . . .	На місці *	На місці *	На місці *	Бардинів	Бардинів	—	—	—	—	—	—	—	—	За кордоном та на Поділлі	На місці	На місці
Фарби купуються . . .	Бардинів *	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Майстрів	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	8	—
Помінників	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	2
Учнів	—	6	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Робітників	8	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	10
Підстригач	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Прядок селянських .	24	18	14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
Продається сукно . .	На місці	На місці	На місці і в Київі	На місці	На місці	На місці	На місці	На місці	На місці	На місці	На місці	На місці	На місці	—	—	На місці
Попон блінх (шир. 3 арш.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Фланелі простоті . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

¹⁾ Колір зелений, димчатий, чорний, сірий, стальний, тютюновий, маковий.

²⁾ Вовна овець літковських званіх всіхопольськими, кримськими і простих.

³⁾ Горішки чорнильні, яр венецька, галун, синій камінь, сандал червоний, жовтий, синій, винний камінь, купервас, поташ, лазур, міцна горілка.

Окрім того для фабрики Орловського в м. Межирові Літинського повіту даються відомості про знаряддя її, а саме вона мала: сновниць, щоб навивати вовну — 2, човників — 10, карб або вовчок, щоб розбивати вовну — 1, коливороток з веретенами для прядива — 60, цівок, щоб навивати вовну — 5, шпулярів, щоб звивати вовну — 5, гремплів, щоб чесати вовну — 25, столиків до їх — 25. Красильні зазначаються в Махнівці для цієї-ж фабрики і іншої — генеральші Третецької в Мовчанах Ямпільського повіту. В „Топографическом описании“ 1802 р. зазначають ще 4 суконні фабрики: в м. Дунаївцях Ушицького повіту, тут виробляли 2.400 аршин, у Вінниці Дувіда Ароновича, що вовну для неї куповано в Вінниці і Бардичеві, а сукно продавали по 3 крб. арш., 2 крб. 50 коп. і 1 крб. 50 коп. на місці, в Тульчині Брацлавського повіту Потоцького, де виробляли з власної вовни 800 штук сукна, фарби куповано в Бroдах і Бардичеві, в Ладижині Гайсинського повіту Потоцького, де виробляли до 600 штук сукна з власної вовни, фарби куповано в Бroдах і Бардичеві, в с. Михайлівцях Гайсинського повіту Чарторийських, де виробляли сукно для власного ужитку та службовців.

Полотняна фабрика на Поділлі в с. Мовчанах Ямпільського повіту генерал-майорші Третецької. Будова фабрики кам'яна завдовжки 6 сажнів. У 1805 році зроблено було простого полотна 40 шматків по 50 арш. кожний завдовжки і по аршину завширшки, вагою по 30 фунтів, всього 2.000 аршин, скатертів переборних з узорами 3 сувої, кожна 15 аршин завдовжки і 2 аршини 6 вершків завширшки, вагою по 20 фунтів, серветок 2 шматки завдовжки по 36 арш., завширшки 10 арш., вагою по 25 фун., всього 6 тузин — 72 арш. Все це пішло на домовий ужиток поміщиці. Матеріялу пішло льону чесаного 8 пудів, коноплі 13 пудів з панського господарства. Працюють: мастер, підмастер, 9 учнів з селян поміщиці, що перебувають на її суконній фабриці.

У м. Тульчині у 1802 році була ще друга гр. Потоцького полотняна фабрика: на цій ткали тонкі полотна, скатірки й серветки, тут-таки й білили їх; продавали на місцевих ярмарках, а іноді відвозили до Могильова.

Так само р. 1802 описано в Немірові гр. Потоцького „Ситцевую“ фабрику, де ткали ситці: хустки різної якості й усяких кольорів. Матеріяли купували в Москві, Київі, Могильові, Барі, Бардичеві й Бroдах (а. 104).

Килимарська фабрика Балтянського повіту в селі Байбузові на річці Савранці генерал-фельдмаршала графа Івана Петровича Салтикова. Дерев'яна будова — 8 × 4 саж.; станів — 2. Вироблено в 1805 році: килимів на англійський зразок двох розрядів 23 штуки, кожен по 3 арш. 5 вершків завдовжки і 2 арш. 5 вершків завширшки, з яких продано в Балті 12 штук. Матеріял — пояркова шерсть і пряжа шерстяна з своїх овець і купується на місці. Фарби: сандал жовтий, червоний, синій, каркалія, винний камінь, лавра пушна, крап,

галун шведський, горішки чорнильні, купервас і масло купервасове купуються в Москві. Робітники: майстер — 1, підмайстер — 1, робітників простих — 8.

Чотири фабрики капелюхів: 1) Кам'янецького повіту в Кам'янці тримає 1-ої гільдії купець Арон Тепер, 2) там-же німець Йоган Розман, 3) Лятичівського повіту м ко Межибіж чужоземець Август Сидерберг, 4) Могилів на Дністрі, кіївський міщанин Томаш Вінницький. У цих фабриках таке приладдя: піч, варстат, гремпель з ящиком щоб розчісувати вовну, прасна, казан валяльний і красильний. Матеріал: пух заячий, овеча вовна, мездриний клей, фарби: сандал, синій камінь, чорнильні горішки, мідянка — купуються в місцевих купців. Виробництво 1805 р.: капелюхів пухових трикутних — 69, круглих — 103, пояркових трикутних — 254, круглих — 710. Продано 1036, лишилося — 100.

Робітників на кожній від 1 до 5 душ.

У Гайсинському повіті зазначено в 1802 р. фабрику капелюхів Сев. Потоцького. Тут робили круглі чоловічі й жіночі капелюхи до 200 штук. Шерсть купували в Балті, Дубосарах, Григорісполі, а капелюхи продавали на місцевих ярмарках.

В цьому описі з'ясовуються початки промисловості металообробної, хімічної, чинбарської, сукноткацької і текстильної. Техніка на всіх цих підприємствах примітивна. Вони містяться здебільшого в невеликих дерев'яних чи кам'яних будовах. Кам'яні будови мають переважно сукноткацькі фабрики. Розмір дерев'яних сукноткацьких більший супроти інших. У сукноткацьких фабриках є й водяні валяльні млини. Водяна сила порушує й прилади на однім мідянім заводі. Печі, казани, кадовби, каді й численні дрібніші ручні приладдя, що потрібували спеціальної виучки та вміння від робітника, описуються на кожній фабриці чи заводі. На мідяних, гутних та сукноткацьких підприємствах є поділ праці. Спеціальні майстри відають плавильною, виливальною, тканням, прядінням, скребінням, валянням, ворсуванням, красінням, на гутах визначені майстри для білого і звичайного скла. На інших такого поділу технічного не було, а є поділ „кваліфікаційний“: майстри, підмайстри, учні, звичайні робітники. Маємо отже з одного боку зародок механічного машинового підприємства, з другого боку останки мануфактурного; останні більш поширені.

Розміри цих підприємств можна почасти з'ясувати кількістю робітництва та кількістю виробництва на кожнім.

Робітників було:

На мідяних заводах кваліфікованих (трьох стажів) — від 11 до 14, на гутах кваліфікованих од 10 до 12, простих 20 до 16.

На саліттарнях: кваліфікованих 1—2, простих від 19 до 36.

• поташний завод	•	1	•	17
• саловарні	•	—	•	від 5 до 30.

На паперових фабриках кваліфікованих від 3 до 13 простих	10
" чинбарнях	4 6 "
" сап'янових	4 " 19
" замшовій	3 "
" суконних фабриках	20 , 40 від 1 до 110
" полотняній	11
" килимарських	2 "
" капелюхів	1 , 5

Кількість виробництва була така:

	Оренда на рік	Витрати на матеріал на рік	Витрати на робочу силу на рік	Всього	Здобуто за продані вироби за рік	Не продано за рік	Вироблено всього за рік
Салітрарні .	Від 100 до 500 крб.	Від 1027 до 2040 к.	847 крб. 45 ³ / ₄ к. до 1328 крб. 40 к.	1975 крб. 85 ³ / ₄ к. до 3067 крб.	До 2305 крб.	—	Від 223 пуд. до 265 пуд.
Поташний .	—	—	565 крб.	565 крб.	2367 крб.	—	—
Паперові .	—	—	—	—	—	—	Від 300 стіп до 1060 стіп
Чинбарські	—	—	—	—	—	—	Від 600 шкур до 3728 шкур
Саловарених	—	—	—	—	—	—	По 592 пуд.
Мідяні . . .	—	—	—	—	—	—	Від 309 пуд. до 538 пуд.
Гути . . .	—	—	—	—	—	—	Від 24134 річ. до 68840 річ.
Суконні фаб.	—	—	—	—	—	—	Від 600 арш. до 12000 арш.
Полотняна .	—	—	—	—	—	—	32 п. 30 ф.
Килимарська	—	—	—	—	—	9	32 шт.
Капелюхів .	—	—	—	—	—	25	253 різних капелюхів.

Найбільші на розмір були суконні фабрики, власне троє з них, що працювали головне на продаж. Робоча сила на цих фабриках ще збільшилась порівнюючи з іншими через те, що техніка в суконних фабриках стояла значно вище, ніж у таких заводах як салітрарні та саловарні, де число робітників досягало значних розмірів, але кількість виробництва була невелика. Значні підприємства, що-до кількості виробництва були дві чинбарні; робітників на їх було небагато,

але основний капітал, в будівлях особливо, був чималий. Сап'янові заводи, де робітників було багато більше, були кількістю виробництва менші од чинбарень, бо техніка перших була занадто примітивна. Гути були чималі підприємства кількістю і робітництва. Це останнє переважно було найняте, але багато було й кріпаків. Останні працювали на мідяних заводах, двох салітрарнях, чи чинбарнях більшого розміру, полотняній фабриці. На поташний завод селяни за повинності возили попіл і дрова, але для виробу наймано робітників. Серед найманих робітників частина була з німців, кілька з шляхтичів, були жиди. Це все кваліфіковані ремісники, всі інші були місцеві селяни.

Поширення найманої праці звязано з тим, що мало не всі фабрики і заводи орендували підприємці, переважно жиди, міщани та німці, і в двох випадках шляхтичі. Заводи саловарені, сап'янові належали міщанам. Маємо тут сполучення двох капіталів: пани землевласники й кріпосники будували заводи і фабрики, а міщани та чужоземні підприємці орендували їх і витрачали капітал на саме виробництво. Відповідно до цього праця на цих підприємствах складалася з кріпацької в менших розмірах і з найманої в більших розмірах. В однім випадкові завод орендовано вкупі з робітниками-кріпаками. Що-до мети виробництва, то деякі менші на розмір підприємства, як фабрика полотняна і дві суконні, працювали на панський двір, всі-ж інші на ринок. Ринок був місцевий переважно. Сукна приставлювано до комісаріятських магазинів, але більша частина його йшла приватним купцям. Салітра йшла здебільшого на потреби артилерії, мідяні вироби почести обслуговували гуральні, почести — хатні потреби на посуд; капелюхи, шкура, скло, ситцеві вироби, папір, килими продавали на місці, сало в незначній кількості йшло за кордон, а сап'яну більшу частину туди продавали.

Так само з місцевим ринком звязувалася промисловість що-до купівлі сировини. Частину її давало панське господарство, наприклад, чимало вовни, шкури, салітряну землю, попіл, але багато купували на місцевих ярмарках. Бавовну купували в Москві. Всі технічні виробні матеріали купували на ярмарках місцевих та в Бардичеві, почести в Бродах, Київі, зрідка в Херсоні; в Москві купували тільки фарби, яких не можна було здобути на місці. Техніка таких виробництв, як сап'янове, почести гутне й килимарське, одбивала місцеву традицію. Фарби деякі в сукноткацтві теж чи не взяті з місцевих народніх засобів фарбування. Гутне й поташне, як і салітрарне виробництво, вже підували.

Кількість всього робітництва в промисловості не можна точно вирахувати. Робітників було на мідяних заводах приблизно — 42, на гутах — 58, на салітрарнях — 244, на поташному заводі — 18, на саловарнях приблизно — 119, на папірнях — 32, на чинбарнях — 18, на сап'янових заводах або табахарнях приблизно — 130, на замшевій

фабриці — 4, на сукновальнях — 348 та ткацькі фабриці — 11, на килимарській — 10, на капелюшних приблизно — 12, а на всіх — 1056.

Що-до заробітної платні, то її не визначено за винятком двох салітрапень, на яких платилося:

Майстрам салітроварам на місяць	9 р. 60 коп. і 18 крб.
Писареві	16 , 80 коп.
Підмайстрові	6 ,
Робітникам	4 крб. 50 коп. 14 ,
Котляреві за мідь і лагодження казана на місяць	2 ,
Бондареві за лагодження діжок	6 ,

Заплата робітникам тут приблизно однаєва, але майстри здобували різно. Треба сказати, що салітрапня, на якій майстер одержував удвоє більше од свого товариша на другій салітрапні, була багато більша на розмір, так що мала писаря, до того і майстер, що одержував більше, не мав помічника. Цим певне пояснюється його більша заробітна платня.

З того, що чимало підприємств описаних у 1802 році не зазначено в 1805 році, можна судити про нетривкість подільських промислових підприємств. Але збут був, — мало не все річне виробництво всіх заводів і фабрик продавалося.

Можна встановити цілу низку поміщиків-підприємців, які мали по кілька фабрик та заводів в різних місцях або навіть в одному. Такі були: Чарторийський, що мав в Зінькові гамарню, а в Михайлівці поташний завод, Орловський, що мав у Мартинівці гамарню та папірню, Новій Мурафі салітрапню, Ярмолинцях та Межигір'ї суконні фабрики, Щ.-Потоцький — у Браїлові гамарню і чинбарню, в Немирові — чинбарню, ситцеву й полотняну фабрики, Мархочинський — в Міньківцях салітрапню, папірню, суконну фабрику, Третецький — в Сокольці — чинбарню і суконну фабрику, Третецька — в Мовчанах суконну й полотняну фабрику, Северин Потоцький — у Ладижині замшеву фабрику й фабрику капелюхів, Салтиков — у Байбузівці суконну й килимарську фабрики. Так само можна встановити декілька орендарів, що мали по кілька підприємств, наприклад: жид Мошкович орендує гамарню та салітрапню. Шмульович так само, Нотович орендує дві салітрапні. Спостерегається початок локалізації промисловості у відповідних місцевостях. Найбільше підприємств розміщено в південному Поділлі, особливо в Могилівськім повіті. Сам Могилів був чималий осередок чинбарної промисловості. На Південному й Східному Поділлі, як знаємо, дуже ширився тоді колонізаційно-господарчий рух, що керували його як-раз промисловці-поміщики. Вони дбали не тільки про заснування нових сіл, але й фабрик та заводів, де з більшою, очевидчаки, користю зуживали працю зайдлої людності. В цьому причини, що робітники на фабриках і заводах були переважно наймані. Фабрично-заводська промисловість Поділля на початку XIX в. була наслідком і кріпацької господарки і капіталістично-промислових тенденцій серед подільських поміщиків.

II.

Окрім описаної промисловості, що переважно походженням і економікою в'язалася з панським кріпосницьким суспільством та місцевим і заносним жидівсько-німецьким капіталом, була ще промисловість міська, звязана з місцевим міщанським суспільством та капіталом. Про неї так само були зібрані відомості від магістратів¹⁾. Міські промисловці ділилися на торговців, підприємців, капіталістів і ремісників. Кількість їх і почасти розмір підприємств видно з таблиці. (Див. табл. на стор. 1048).

Промислових заводів у міщан було мало: 7 броварень, 9 салотопень, 19 чинбарень. (Салотопні і сап'янові заводи описані раніше, належні могилівським міщенам певно були зазначені і в магістратському описі), 2 воскобійні, 1 сукновальня, 2 цегельні. Щорічно оборот на всіх цих фабриках та заводах був невеличкий — 62.884 крб. Сукновальня в Міньківцях була з усіх підприємств найбільша: вона мала обороту 3.824 крб. Розмір інших видно з таблиці. (Див. табл. на стор. 1052).

Всі ці 35 дуже дрібних підприємств мають 107 найманих робітників, більшість з них по 2, деякі по 1, найбільше 3 робітників на кожному. Найбільші обороти від 1000 до 2000 крб. мали чинбарні, салотопні, броварні. Старовинні традиційні заклади-воскобійні мали обороту всього на кілька десятків карбованців, прибуток однієї з них дорівнював 8 крб. 40 коп., бо вона переробляла тільки віск, що приносili приватні особи.

Підприємства містилися головне в Могильові: салотопні й чинбарні тут мали обороту 51.880 крб. на рік. На другім місці стоїть Кам'янець, що має дві броварні, 4 чинбарні, 1 воскобійню і 1 цегельню, а на всіх їх тільки 4.500 крб. річного обороту. На третьому Міньківці, де сукновальня мала 3.824 крб. річного обороту. На четвертому — Вінниця з трьома броварнями на 2.480 крб. річного обороту.

Розвиненіша в містах була традиційна реміснича промисловість, ще й у цей час її занепаду. Ремісники, хоч і не всі, мали свої цехові організації. У подільських містах було 1287 цехових родин, у містечках — 237. У містах торговців було 612 родин, а жило з їхньої праці — 2.947 родин, у містечках торговців — 97 родин, а інших — 120 родин. Отже ремісництво було численніше серед міщанства містечок ніж міст. Це не визначало, що загалом містечка були промисловіші за міста: в перших було багато кріпаків-селян, яких не було в других, річний оборот ремісничих родин у містах був 74.569 крб., а в містечках — 16.653 крб. У перших він перевищував мало не на 50% оборот підприємств, у других перевищував трохи чи не в чотири рази.

¹⁾ Відомості взято з „Дѣла по опредѣленію Губернскаго правленія о требованіи отъ всѣхъ Подольскихъ губерніи городовъ, магистратовъ и ратушъ по разосланніемъ къ нимъ формамъ вѣдомостей о торгѣ и промыслѣ градскихъ жителей и зо прочемъ“. (Архівний фонд Подільського Губернського Правління № 139 1805 р.).

РОДИН, ЩО ЖИВУТЬ З ТОРГОВЛІ, ПРОМИСЛІВ,

МІСТА Й МІСТЕЧКИ	Родин, що тор- гують гуртом	Оборотний ка- пітал	У родзіб і крам- ницях торгуючих родин	Оборотний ка- пітал їх	Заводів і фабрик					Шортичний оборот- ний капітал на фабриках	Родин цехових
					Броварень	Салотопень	Кожевних	Воскообоєнь	Суконних	Цегельнь	
Хмільник	2	од 2000 до 30000	281	по заяв- лен. ка- піталу 38148	—	—	—	—	—	—	62
Літинів	24	62663	12	38148	—	—	—	—	—	—	62
Вербовець	8	3000	7	600	—	—	—	—	—	—	57
Балта	—	—	9	10000	—	—	—	—	—	—	19
Літин	—	—	44	21035	—	—	—	—	—	—	96
Могилів	4	5400	9	27550	—	—	9	15	—	400	45
Брацлав	—	—	91	13150	—	—	—	—	—	—	79
Гайсин	—	—	102	10000	—	1	—	—	—	200	118
Проскурів	—	—	26	5945	—	—	—	—	—	—	113
Кам'янець	2	32000	48	181100	2(?)	—	4(?)	1	—	4500	316
Вінниця	5	30600	2	20570	3	—	—	—	—	2480	243
Ушиця	4	225	4	225	—	—	—	—	—	—	66
В містах	49	163683	617	362923	7	9	19	1	—	59060	1287
Дунаївці	24	9630	24	9630	—	—	—	—	—	—	71
Солодківці	9	9500	9	9550	—	—	—	—	—	—	26
Ваньківці	4	1250	4	1250	—	—	—	—	—	—	19
Міньківці	12	1870	12	1870	—	—	—	—	1	382	30
Літнівці	2	225	2	225	—	—	—	—	—	—	10
Заміхів	20	2600	20	2600	—	—	—	—	—	—	15
Калюс	15	565	15	565	—	—	—	—	—	—	19
Соколець	2	65	2	65	—	—	—	—	—	—	9
Копай-Город	6	350	6	350	—	—	—	—	—	—	6
Студениця	3	400	3	400	—	—	—	—	—	—	10
Кривчин	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
Село Жванчик	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12
В містечках	97	26505	97	26505	—	—	—	—	1	3824	237
ВСЬОГО	146	190193	714	389428	7	9	19	2	1	62894	1624

РЕМЕСТВА Й ПРАЦІ (далі буде на звороті).

Шорічний прибуток від ремесл	Родини, що проживають з праці	Майстри в срібних речей	Майстри в золотих речей	Майстри в мідяних речей	Вилівачі ливонів	Ковалів	Лудильників чи оливянничиків	Вибійників	Фарбарів чи більникоїв	Граверів	Дизарників	Столярів	Мулярів	Шевців	Тесів	Капелашників	Кравців	Слюсарів	Шапочників	
Невідомо	511	1	2	—	2	—	6	—	—	—	—	—	—	40	35	—	19	1	10	
2305	93	1	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	18	4	—	10	1	—	
2850	113	—	—	—	2	—	3	—	1	—	—	—	—	29	1	—	13	2	5	
від 19000 до 100000	281	6	—	4ε.з.	—	3(х. з.)	—	—	—	—	—	—	—	15 х.з.	—	—	44 ε.з.	—	14 ε. з.	
216	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11 ε.з.	—	—	—	—	—	
2250	45	1	—	—	1	—	2	—	—	—	—	—	—	15	7	—	6	—	3	
7879	466	4	—	—	2	—	—	—	—	1 xp.	—	—	—	18	1	—	16	2	18	
До 1500	78	2	—	—	2	—	3	—	—	1	—	—	—	18	1	—	10	—	5	
5100	64	1	2	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	25	4	—	20	—	4	
3710	208	—	1	2	—	—	3	2	—	—	—	—	—	16	2	—	25	1	8	
41080	494	2	2	1	1	18	1	1	—	—	2	4	33	48	82	22	1	25	8	5
6075	1123	4	—	1	—	—	7	—	—	—	2	4	10	32	36	2	24	3	10	
1820	155	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	8	3	—	10	1	—	
74569	2947	22	7	18	1	50	5	3	10	2	12	54	67	327	115	4	222	19	82	
7100	27	3	—	2	—	1	—	—	1	—	—	—	—	6	1	—	18	—	—	
1040	13	3	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	7	—	—	
570	8	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	7	—	—	
4068	18	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	4	1	—	8	—	—	
300	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	—	—	
750	10	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	5	—	—	
570	9	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	6	—	—	
225	7	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—	
180	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2	—	—	—	
500	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	2	—	—	
250	8	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	2	—	—	
30	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	7	—	—	—	
15653	120	9	—	11	—	2	—	—	1	—	2	7	—	28	2	—	69	—	—	
90122	3967	31	7	29	1	52	5	3	11	2	14	61	67	355	117	4	291	19	82	

РОДИН, ЩО ЖИВУТЬ З ТОРГОВЛІ,

МІСТА Й МІСТЕЧКИ	Хомутників	Кушнірів	Майстрів залізних труб	Цегельників	Лакерників	Майстрів дерев'яного посуду	Колодіїв	Килимників	Сідельників	Шмуклерів	Палітурників	Скоринів	Чубучників	Садівників	Золотошвей	Ганчарів	
Хмільник	—	30	—	—	—	5	1	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—
Літин	—	12	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	4	—
Вербовець	—	2	—	—	—	2	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Балта	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	3 ε.	—
Літин	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	10	—
Могилів	2	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1	—	—	6	—	—	—
Брацлав	—	1	—	—	—	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	3
Гайсин	—	7	—	—	—	1	1	—	—	—	1	25	—	—	—	—	2
Проскурів	—	8	—	—	—	6	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—
Кам'янець	2	2	1	2	—	4	5	—	2	—	2	2	—	1	—	—	6
Вінниця	—	8	—	—	—	—	—	1	—	—	2	3	—	—	3	—	3
Ушиця	1(рим)	6	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
В містах	5	78	1	2	—	20	13	—	4	5	13	33	6	1	8	—	29
Духівці	—	8	—	—	1	—	—	—	1	7	2	1	—	—	—	—	—
Солодківці	—	3	—	—	—	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
Ваньківці	—	3	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Міньківці	—	3	—	—	1	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—
Літнівці	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Заміхів	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Калюс	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—
Соколець	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Копай-Город	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Студениця	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кривчин	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Село Жванчик . . .	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
В містечках	—	23	—	—	2	1	—	5	2	13	4	2	—	—	—	—	—
ВСЬОГО . . .	5	101	1	2	2	21	13	5	6	18	17	35	6	1	8	29	

ПРОМИСЛІВ, РЕМЕСТВА Й ПРАЦІ.

	Кількість підприємств фабрик і заводів	Число робітників найнятих	На яку суму куплено для їх матеріалу або кількість його	Скільки вторговано за рік	Прибуток
Літин:					
Броварень .	1	2	300 крб.	400	50
Могилів:					
Чинбаренъ	15	49	7105 "	21988	1630
Салотопенъ	9	32	3940 "	19810	—
Гайсин:					
Воскобоенъ	1	2	22 "	25	15
Броваренъ .	1	4	60 "	500 бочок	60
Кам'янець					
Чинбаренъ .	2	4	1300 кож	3500 крб.	375
Воскобоенъ	1	1	180 ок ¹⁾	Виливають приватні особи на хатні потреби Ця воскобійня міська; прибутку 8 крб. 40 к.	
Цегеленъ .	1	2	30000 цеглин		30
Броваренъ	1	2	120 бочок		18
Всього .	—	—	—	3892	423 крб.
Вінниця					
Броваренъ .	3	9	На купівлю ячменю—1200 крб., дров—760 крб., робітникам — 270 крб., на ремонт казанів та інше приладдя—250 крб. всього—2480 крб.	Виходить на рік пива 1800 б. по 1 крб. 50 к. всього 2700 крб.	З усіх трьох броварень 220 крб.
Всього .	35	107			

Кількість ремісників по містах різнилася: найбільше мав Кам'янець-Подільський — 344, Вінниця — 243, Хмільник — 225, Гайсин — 119, Балта — 113, Могилів — 108, Лятичів — 93, Вербовець — 90, всі інші по 60—70 ремісників. З містечок найбільше мали Дунаївці — 71, Міньківці — 30, Солодківці — 26, найменше — Копай-Город — 5, Соколець — 9, інші по 10—20 ремісників. У містечках кількість ремісників більш-менш відповідає кількості родин та оборотів грошових. Є проте незвязність тут: в Заміхові 15 ремісників обороту роблять 750 крб. на рік, а в Калюсі — 19 й Ваньківцях теж 19 мали всього 570 крб.

¹⁾ Око — 2½ фунти.

річного обороту. У містах ця незвязність ще більша. Передусім кількість родин цехових не відповідає кількості ремісників, що вказує на чимале число не цехових ремісників. Найбільше розходження в Хмільнику — 62 цехових родин і 225 ремісників, Лятичеві 62 і 95, Вербівці — 57 і 90, Літині — 45 і 69; незначні розходження в Кам'янці — 316 і 344, Вінниці — 243 і 248; в інших — кількість цехових родин і ремісників сходиться. Велике розходження є так само між кількістю ремісників та річним грошовим оборотом їх. У Балті 115 ремісників роблять обороту на рік від 19.000 до 100.000 крб., в Кам'янці-Подільському 344 ремісники — 41.080 крб., а у Вінниці 248 ремісників всього 6.075 крб., навіть менше як 111 ремісників у Могильові, що роблять обсягу 7.879 крб. на рік, або 71 ремісник у Дунаївцях — 7.100 крб. на рік. Причина цього полягає може в невірних числах, але головне в неоднаковому розмірі ремісничих виробництв. Великий розмір оборотів у Балті пояснюється тим, що мало не всі ремісники тут були жиди, серед яких найбільше з усіх міст було срібників. Звороти цих жидів ремісників-підприємців були далеко більші ніж звичайних ремісників. У Кам'янці-Подільськім серед ремісників були теж підприємці срібники, золотарники (4), багато каменярів, столярів та інших, які працювали не тільки в Кам'янці, а брали роботи в селах та містечках. Взагалі-ж найприбутковіші були ремесла шевське, кравецьке, шапкарське. В містах та містечках, де розвинено ці ремесла, й обороти більші. В занепаді перебувають, більш-менш міцні ще в XVIII в., ремесла: бондарське, слюсарське, скорняцьке, ткацьке, ганчарське, олійницьке. На першім місці що-до кількості ремісників були: шевство — 133, різництво — 125, теслярство — 117, кушнірство — 101; ковалів, столярів, каменярів; шапкарів, пекарів було від 50 до 100, інших менше. Деякі ремесла локалізувалися переважно в певних місцях: будівельні в Кам'янці й Вінниці, кушнірське в Хмільнику, тут-же було найбільш різників, скорняцьке в Гайсині, чубучницьке в Могильові (6), найбільше кравців було в Могильові (44), ганчарі в Літині (10), шмукляри в Дунаївцях (7), іконописці у Вінниці (6), ткачі в Ушиці (21). Поширене було більш-менш палітурницьке ремесло (17). Існували хоч і в незначній кількості такі промисловомистецькі ремісники, як лакерники (2), килимники (5), золотошвеї (8), музики (6), вибійники (3), гравери (2), дзвонороби (1).

Подані числа ремісників не досить певні, наприклад, кількість музик певно була більша. Можливо, що взагалі кількість ремісництва подано не правильно, і напевно зменшено. Але й ця зменшена кількість дорівнює 1660 ремісникам в містах і 237 в містечках, а разом 1897 ремісникам, чимала частина яких мала учнів і підмайстрів. Отже кількість міського й містечкового ремісництва переважала кількість робітництва на „фабриках і заводах“, коли навіть до останніх прираховані були такі ремісничого типу підприємства, як табахарні — сап'янові заводи.

Не вважаючи на цю перевагу, ремісництво занепадало. Прибутки лятичівських ремісників замалі і вони заборговані. Дуже багато — 377 зовсім не має роботи, 156 родин хліборобили на чужих найманих землях. В більшості міст ремісники працювали тільки на вузький відповідний місцевий ринок та хліборобили. Вийняток становили деякі ремесла (шевське, кравецьке, різницьке, столярське) у Кам'янці, шевське та деякі інші в Брацлаві, Балті, Гайсині, Дунаївцях, Мінівцях.

Стан торговлі в містах і містечках був хіба трохи ліпший як промисловості. Хоч числа оборотного торговельного капіталу, подані од магістрату не досить певні, але все-ж приблизне уявлення вони дають. У містах торговців гуртовиків було всього 49 родин, роздрібних — 617 родин, у містечках навіть цього поділу не було, всі, очевидчаки, торгували тільки в роздріб і було таких крамарів 97. Оборотний капітал гуртових купців, 163.686 крб., був мало не вдвое менший від капіталу роздрібного, що становив 362.923 крб., а разом з містечковим — 389.428 крб. За осередки гуртової торговлі були Лятичів, Вінниця. В цих містах оборотний капітал гуртовий переважав роздрібний. Значний капітал гуртовий був у Кам'янці, Хмільнику, але він тут був значно менший в порівнянні з роздрібним. У Могильові та Вербівці теж був значний гуртовий оборот. В усіх інших містах та містечках існувала тільки роздрібна торговля.

Торговельні зносини міщан та інші промисли й роботи в окремих містах загально позначають магістрати. В Балті торговці в крамницях роблять закупи в містах Харкові, Лизаветі, містечку Бардичеві. Чимала-ж частина міщан живе з хліборобства, „заслугъ“ та „извозничества“. Літичани закуповують дрібні товари в Бардичеві. Багато-ж міщан Літина працює коло хліборобства. Могилівчани торгають переважно в Бардичеві, почали в Київі та в Ніжині турецькими й бавовняними тканинами, бавовною та бакалією, купуючи їх у Туреччині, Молдаві та Волощині й продаючи в зазначених містах. Цехові-ж свої вироби продають у крамницях міста. Міщани переважно живуть перепродажем горілки, виноградного вина, скла і „черепашної посуды“, а деякі „извозничествомъ“. До Брацлава привозять крам з Бардичева й продають у місті. Міщани-жиди живуть переважно з корчмою, а християни з хліборобства. Гайсинці красні товари гуртом закуповують у Бардичеві, привозять і продають у роздріб, а з самого Гайсина до міста Одеси приставляють горілку та збіжжя. Міщани й тут більше хлібороблять. Кам'янецькі купці привозять товари суконні, красні та інші переважно „саксонського“ володіння з Липська й австрійського з містечка Бродів, турецькі різні-ж з Царгороду, особливо-ж „производять комерцію“ вивозом і продажем дрібних товарів на ярмарки в м-ко Бардичів. Кам'янецькі міщани більше проживають з промислів, виходячи для заробітку в біжні села й містечка. До Вінниці з портового міста

Одеси привозять „сухимъ путемъ“ російські товари і волзьке вино, горіхи, сливи; з Криму з міста Яникуля солену і „красну“ рибу і оселедці. Інші-ж красні товари і окрім того — залізо, свічки, мило, різного роду шкури, заячі й овечі хутра купують в Київі, Харкові, Кременчуці, Ніжені, м-ку Бардичеві та продають переважно в м. Вінниці, а частину по околичних містечках. Міські мешканці хлібороблять у самім місті й відходять до найближчих містечок й сіл на заробітки. Найбільша торговля в Ушицькім повіті йде з містечок Дунаївець і Солодковець. Звідси товари розвозяться по Ушицькім повіті, а купуються в Бroдах, Липську та інших австрійських містах і привозяться через митниці.

Національний склад міщанства допевна вияснюється з складу магістратів у 1805 році. Підписалися під повідомленням в магістратах такі особи: В Хмільнику президент Новаков, бурмистр Яременко, ратман Сівацький, у Лятичеві — Prezydent Woyscienko, Radny Kosturoska, Вербівці — Prez. (польський підпис), р. Островський, рад. Троцінський, жидівський підпис, Балті — Пр. Петров, бург. Кушнерев, ратм. Фомин, ратм. Готовкин, Літині — Пр. Кузьмин, р. Мазуренко, Могильові — пр. жид чи вірменин, чи грек, р. Матакор, р. жид, Гайсині — бурмистр Залевський, бурмистр Лейбович Янкель, Прокскурові — Prez. Kaczorowski, ратман Гуменюк, підпис жидівський, Кам'янці — Президент Вірницький, ратман Орловський, Вінниці — Президент (підпис нерозбірливий), Ушиці — prez. Tarasiewicz, р. Лисогорський, р. Тихановський, р. Левицький, р. Іос. Волієвич.

Серед цих виборних магістратських урядовців маємо тільки 2—3 з українськими прізвищами, стільки-ж греків та вірмен, більше-ж росіян, жидів, поляків. Значить влада в містах належала, хоч і менш численний, але заможніший, культурніший і організованіший торговельно-промисловій частині. Купецтво переважно з жидів і кілька вірмен, греків, москалів та українців; зовсім мало німців та італійців. Рахується купців 1-ої гільдії не більш од 10, що мають власний капітал від 1.600 до 18.105 карбованців. Значна-ж частина торгу в руках поміщиків, що сами збувають свої продукти: пшеницю, арнаутку й звичайну (жовту й білу), квасолю, або турецькі боби, зелений сушений горох, сочавицю, кукурудзу, сало свиняче солоне повстями, а волове й овече бочками, сушені сливи з повітів Гайсинського, Вінницького, Брацлавського, Могилівського, Ушицького, Ямпільського, Ольгопільського, Балтіанського й часто Літинського висилають від себе до Одеси чужоземним купцям за контрактами й без контрактів, горілку до Херсонщини тамтешнім відкупникам, а деякі до Дубосарської митниці для Молдавії, з повітів-ж Кам'янецького, Проскурівського, Лятичівського й часто Літинського та Ушицького посилають поміщики за кордон до Галичини пшеницю й пшено, за які здобувають звідтіля білу сіль у головках. Звідси-ж Богом і Вислою висилають пшеницю на Гданськ і Казимір. На Гданськ окрім пшениці

ниці поміщики відсилають ще й мед, віск, прості полотна, поташ, сало свиняче, волове, овече, а горілку й рогату худобу поміщики висилають до Варшави і в Ленгнью. Багато свиней закуповують приїжджі з Мазовії торговці. В усій торговлі зазначеними речами, місцеві купці або зовсім не брали участі, або коли й брали, то як фактори, не більше.

Жиди, греки, вірмени головне торгували з Туреччиною через Галац тютюном турецьким, волоским вином, різного роду бакалією, родзинками, винними ягодами; вони вивозили з Сочави через митниці Могилівську та Ісаковецьку льодувату сіль. Жиди привозять з Липська сукна, байки, полотна, кисеї, тафти, казиміри, отласи, пекинети, панчохи, хустки, цукор, різні вина, і з Угорщини — угорське вино, всього на кілька мільйонів крб. за рік. Залізо, мідь, дріт, китайка, російські полотна, набійка та взагалі увесь „щепетинний“ товар привозили московські купці на Бардичівський ярмарок, і тут їх закуповували подільські жиди й сами поміщики.

Вивіз з Поділля значно перевищує довіз. Отож через це поміщики збирали великі суми грошей, справляли собі багату хатню обстанову, ще й залишали про запас чимало збіжжя.

Великих ярмарків на Поділлі в початку ХІХ в. не було, а переважали в містах та містечках так звані торги, куди з'їжджаються з околичних сіл жиди та селяни і торгають хлібом, городиною, птицею, худобою, медом, вівсом, салом, смухами, лісом, посудом дерев'яним і глянняним, полотном простим, сукном; коноплями, льоном, свіжими і сушеними овочами, тютюном.

Отже ясно, що на початку ХІХ в. Поділля було за ринок для довозу різних речей чужоземного індустріального виробництва й таких, як сіль, вина з Німеччини, Австрії та Московщини. Людність Поділля за ці вироби й товари постачала здобутки хліборобства. Пани селяновласники сами організували продаж своїх хліборобських здобутків і купівлю потрібних речей. Тільки селяни на невеликих торгах підтримували подільське ремесло й торговлю продаючи і купуючи потрібні товари. Українці-торговці, очевидячки, були дрібні. Всю торговлю гуртову закордонну провадили жиди, вірмени, москалі, греки. Панство більш вивозило, аніж довозило і за лишки купувало речі розкошів та частину коштів вкладало в підприємства. Тому ці промислові підприємства були нетривкі. Довіз чужоземних індустріальних виробів руйнував місцеву торговлю й особливо ремісництво. Через це чимало міщані хліборобило.

Року 1806 рахувалося на Поділлі 3.770.693 десятин землі і 1.138.366 душ люду обох полів; на душу припадало більш од 3 десятин. Упорядчик опису гадає, що можна було-б ще стільком прогодуватися з самого хліборобства. Тому напрямок господарського розвитку перегинався у бік інтенсифікування хліборобства. Цьому сприяв розвиток капіталістичної Західної Європи. Можливо, і ті

все-ж численні фабрики та заводи, котрі описано р. 1805 і котрих ще не було в 1802 р., повстали в звязку з наполеонівськими війнами та тимчасовим ослабленням західно-чи середньо-европейського капіталістичного виробництва. Все-ж гадаємо, що початок XIX в. був для господарчого розвитку Поділля за переломовий момент: тоді саме змагалися на Поділлі за майбутнє індустріально-промисловий напрямок з аграрно-промисловим.

У цей переломовий момент реміснича промисловість по містах і містечках занепадала. Фабрично-заводська промисловість щойно починалася і ще не була розвинена; вона заснувалася на капіталах польських і російських поміщиків і жидів та німців. Ці-ж елементи мали під своєю орудою мало не всю експортову торговлю. Незначний торг з Сходом та Півднем провадило вірменське та грецьке купецтво. Українська людність не брала участі в торговлі і по містах і по містечках, або ремісникувала, або навіть хліборобила. Виходить, отже, що індустріально-промисловий розвиток Поділля був підпорядкований чужонаціональним силам та стороннім осередкам. Значить промисловість була нестала, а торговля мала колоніальний характер.